

IFLIN OSNOVNI DOKUMENT O ELEKTRONSKOJ POZAJMICI

Uvod

Digitalni sadržaj je važan deo bibliotečkih kolekcija više od dve decenije. Donedavno, ovakav sadržaj je uglavnom podrazumevao pristup bazama podataka časopisa, novina, popularnih magazina i stručnih monografija. Tokom 2010. godine, porast kupovine elektronskih čitača i tableta na različitim tržištima i proporcionalno povećanje komercijalne dostupnosti elektronskih knjiga koje se mogu preuzeti, doveo je do povećanja dostupnosti i potražnje za preuzimanjem elektronskih knjiga u javnim bibliotekama.

Postoji niz tehničkih, pravnih i strateških pitanja koja se javljaju sa uključivanjem elektronskih knjiga u bibliotečke kolekcije; ona izazivaju zabrinutost, konfuziju i frustraciju biblioteka i njihovih korisnika, izdavača i autora. Upravni odbor Ifle formirao je radnu grupu za pripremu dokumenta o pitanjima koja se odnose na dostupnost elektronskih knjiga u bibliotekama, a koji bi pomogao u formulisanju politike u toj oblasti.

Kontekst

Za Iflu je pitanje elektronskih knjiga naročito složeno iz više razloga:

- struktura i poslovanje izdavačkog i bibliotečkog sektora mogu se značajno razlikovati od zemlje do zemlje;
- u mnogim zemljama digitalne bibliotečke kolekcije su nerazvijene i korisnici nemaju pristup elektronskim čitačima, tabletima i elektronskim knjigama;
- postoji širok raspon platformi i standarda za elektronske knjige na tržištu koji često nisu kompatibilni, a u slučaju bibliotečkih aplikacija, ni korisnički orijentisani ni pristupačni;
- različiti tipovi biblioteka imaju različite zahteve za digitalnim sadržajima, naročito visokoškolske/naučne i javne biblioteke;
- naučno i komercijalno izdavaštvo imaju suštinski različite poslovne modele i zauzimaju potpuno drugačije stavove o digitalnoj prodaji bibliotekama;
- prelazak sa štampanog na digitalno stvara nova pravna pitanja za kreatore politike, posebno u oblasti autorskih prava i njihovih osnovnih principa koji su omogućili bibliotečku pozajmicu u

doba štampane knjige;

- taj prelazak, kao i mogućnost digitalnih modela pozajmice da prikupljaju i skladište velike količine informacija o čitalačkim navikama korisnika, bude strahove povodom zaštite privatnosti korisnika.

Neizbežno je da će se svaki početni Iflin stav o elektronskim knjigama u bibliotečkim kolekcijama fokusirati na severnoameričko i englesko govorno područje, gde je digitalno tržište najaktivnije i gde se već javljaju prvi problemi. Ova situacija počinje da se menja sa sve prisutnijim korišćenjem preuzetih elektronskih knjiga i u drugim zemljama, na primer, u Kini. Južna Koreja je značajan izuzetak, sa prijavljenim prodajama elektronskih knjiga, i predstavlja drugo po veličini globalno tržište elektronskih knjiga, posle SAD.

Istraživački projekat¹ koji još uvek traje je, krajem 2011. godine, prikazao tržišni udeo elektronskih knjiga:

- Severna Amerika – 18% (SAD ima 98% prodaje ovih elektronskih knjiga);
- Azija – 2,4% (Južna Koreja 45%, Japan 25% i Kina 25%);
- Evropska unija – 1.1% (Velika Britanija 52%, Nemačka 28%, Francuska 7%).

U skladu sa očekivanjima, udeo elektronskih knjiga na tržištu zavisi od jednostavnosti korišćenja, od raspoloživosti velikog broja naslova na lokalnom jeziku i pristupačnih elektronskih čitača i tableta. Statistika po zemljama pokazuje dominantnu raspoloživost naslova elektronskih knjiga na engleskom jeziku, osnaženu dostupnošću elektronskih čitača: u SAD – 1.000.000, Ujedinjenom Kraljevstvu 400.000, Nemačkoj/Francuskoj – 80.000, Japanu – 50.000, Australiji – 35.000, Italiji – 20.000, Španiji – 15.000, Brazilu – 6.000. Ova statistika predstavlja jedan detalj u okruženju koje se brzo menja, pa, iako ilustrativna, ne bi trebalo da bude prava slika situacije, jer će se ona tek razvijati.

Takođe treba napomenuti da jedan dobavljač, Amazon, dominira tržištem elektronskih knjiga, sa otprilike 60% tržišnog udela u prodaji elektronskih knjiga u Severnoj Americi. Ova tržišna koncentracija je od velikog značaja za biblioteke, izdavače i trgovce knjigama, kada se uzme u obzir Amazonovo agresivno nametanje vertikalne integracije, uz nova izdanja knjiga i inicijative za pozajmicu, što doprinosi njegovoj već postojećoj, dominantnoj poziciji u prodaji elektronskih čitača i knjiga. Amazon uporno dokazuje da je moćna tržišna sila i, u nastojanjima da se unaprede bibliotečke kolekcije elektronskih knjiga, ne može se ignorisati njegova moć da im utiče na cenu, kao i na dostupnost po tipu kupca (na primer, biblioteke) ili po zemlji.

Izdavački kontekst

Izdavači se bore da razviju poslovni model koji može da se prilagodi različitim tržištima štampanih i elektronskih knjiga. U sferi digitalnog izdavaštva ne postoji tržišni konsenzus o najboljem putu napretka i dosadašnja praksa je osporavana na više frontova, uključujući vlade u SAD i Evropskoj uniji, gde su pokrenute istrage o modelima plaćanja i antikonkurentskoj praksi. Izdavači su fokusirani na pronalaženje finansijski održivog pristupa tržištu elektronskih knjiga, uz uvek prisutnu opasnost od piraterije. Od velikog značaja za ovaj dokument jeste pitanje kako izdavači vide bibliotečko tržište u

---

¹ A. T. Kennedy and Bookrepublic, "Do Readers Dream of Electronic Books", Publishers Launch Conference, Frankfurt, October 10, 2011.

svetlu nastajanja tržišnih modela elektronskih knjiga. Posmatrajući elektronske knjige i biblioteke, važno je obratiti pažnju na različite poslovne modele naučnog i komercijalnog izdavaštva.

Nekoliko činilaca razlikuje naučne od komercijalnih izdavača:

- njihovo primarno tržište je istraživački/visokoškolski bibliotečki sektor;
- imaju kontrolu nad globalnim pravima za njihov sadržaj i direktno ih plasiraju;
- digitalna distribucija postoji odavno i ustanovljeni su protokoli o korišćenju sadržaja;
- digitalni pristup se gotovo isključivo postiže putem interneta i obično se ne preuzima na ručni uređaj.

Nasuprot njima, komercijalni izdavači se upravljaju prema potpuno drugačijem poslovnom modelu:

- njihovo primarno tržište je maloprodaja pojedincima, neposredno ili elektronskim putem;
- njihovo pravo na distribuciju dela (štampanog ili digitalnog) najčešće je regionalno;
- tržišna potražnja za prodajom elektronskih knjiga direktno je povezana sa ekspanzijom prodaje elektronskih čitača u 2010. godini;
- piraterija popularnih naslova je najveća briga, jer je poznato šta se desilo sa muzičkom industrijom;
- njihova digitalna distribucija elektronskih knjiga predstavlja jedinstven izazov i za izdavače i za potrošače, zbog kontrole pristupa, uslovljene malim brojem platformi za elektronske čitače dostupne kupcima (prvenstveno *Amazon Kindle* i *Apple iPhone/iPad*);
- njihovo shvatanje bibliotečkih tržišta je, u najboljem slučaju, promenljivo i neki vide dostupnost elektronskih knjiga u bibliotekama kao direktnu opasnost po svoje i autorove ekonomske interese, zbog čega uskraćuju prodaju naslova bibliotekama;
- značajne platforme za elektronske knjige, kao što je *Amazon Kindle*, ne omogućavaju biblioteci „promet“ elektronskih knjiga na njihove elektronske čitače ili se, ako ga omoguće, on nedosledno primenjuje u različitim zemljama;
- u ovom trenutku, američka kompanija *OverDrive* dominira tržištem naslova elektronskih knjiga na engleskom jeziku i nameće pravila i uslove licenciranja (neka od njih postavlja *OverDrive*, a neka izdavači) kojima se uspostavljaju parametri politike dostupnosti elektronske knjige u biblioteci, uključujući propise o pozajmici i podobnosti korisnika. Uprkos uspehu *OverDrive*-a na bibliotečkom tržištu i ograničenjima koje on postavlja bibliotekama, treba napomenuti da većina multinacionalnih komercijalnih izdavača nije pristala da ovoj kompaniji stavi na raspolaganje svoje naslove za prodaju bibliotekama.

Različiti interesi su prisutni u razmatranju izdavanja, distribucije i raspoloživosti elektronskih knjiga u bibliotekama i, prema rečima posmatrača ove industrije, Majka Šackina (*Mike Shatzkin*), „naš problem

je što interesi nisu u istoj ravni i mislim da ono što im je teško da prihvate, ljudi nikad neće ni prihvatiti.“² Šackin u istom obraćanju napominje da „ovo nisu moralne, već komercijalne odluke.“ Izdavači strahuju da, kako kaže predsednik *Macmillan*-a, Brajan Napak (*Brian Napack*), „kada dobijem člansku kartu biblioteke, više nikada ne moram da kupim knjigu.“³ U tom kontekstu vredi citirati tekst iz tekućeg izveštaja Evropskog ekonomskog i socijalnog komiteta o izdavačkoj industriji, u kojem se pisanje, objavljivanje i dostupnost pisanih dela predstavljaju pre kao uslužna, nego kao ekonomska delatnost:

*Kao najveća kulturna industrija Evrope, izdavanje knjiga ima presudnu ulogu u ekonomskom, socijalnom, političkom, etičkom, obrazovnom i naučnom razvoju Evrope. Evropska književnost je jedno od ključnih evropskih umetničkih nasleđa, kamen temeljac kulturnog razvoja jednog kontinenta, otelotvorenje ogromne raznolikosti svake zemlje, jer su svaki evropski jezik, region i manjina predstavljeni u knjigama i sačuvani za potomstvo. Izdavanje knjiga takođe ima odgovornost da deluje u interesu smanjenja nerazumevanja među različitim kulturama.*⁴

Treba napomenuti da lokalna izdavačka industrija u mnogim zemljama dobija podršku vlade, kao priznanje za učinjeno društveno dobro koje se ogleda u širenju pisane kulture. Biblioteke su sastavni deo ovog sistema i uskraćivanje elektronskih knjiga bibliotečkim kolekcijama pretilo da oslabi ulogu izdavanja knjiga kao dobiti za čitavo društvo.

Bibliotečki kontekst

Protiv niza izazova pokrenutih prelaskom sa štampanih na elektronske knjige, bibliotekari se bore pomoću već utemeljenih principa. Po prvi put je mogućnost nabavke komercijalno objavljenih naslova za bibliotečke kolekcije ograničena. To dovodi u pitanje ulogu biblioteke u osiguranju slobode pristupa informacijama za sve, kao i uverenje da sposobnost plaćanja ne treba da određuje ko može da čita ili da ima uvid u određena dela. Princip privatnosti korisnika bibliotečkih kolekcija i usluga sada je teško osigurati, usled prirode distribucije elektronskih knjiga. Praksa i pravila koja su bila pod isključivom kontrolom biblioteka sada su, kada je reč o elektronskim knjigama, predmet pregovaranja sa izdavačima i/ili distributerima.

Kao što je slučaj sa naučnim i komercijalnim izdavačima, visokoškolske/istraživačke i javne biblioteke imaju drugačije zahteve u licencama za digitalni sadržaj, uključujući i one za elektronske knjige. Mnoge visokoškolske/istraživačke biblioteke imaju obimne kolekcije komercijalnih naslova, a mnogi ogranci javnih biblioteka su, sami po sebi, istraživačke biblioteke. Međutim, zahtevi visokoškolske/istraživačke biblioteke za digitalnim kolekcijama načelno se razlikuju od zahteva javne biblioteke u tome što najčešće:⁵

- digitalni sadržaj pružaju svojim korisnicima putem interneta;

---

² The Shatzkin Files, "Libraries and publishers don't have symmetrical interest in a conversation", postavljeno 22. februara 2012. godine. Dostupno na: <http://www.idealogue.com/blog/category/libraries>.

³ Karen Springen, "Reaching the e-Teen", *Publishers Weekly* (February 21, 2011): 23.

⁴ European Economic and Social Committee, *Book Publishing on the Move, Document prepared for Second Study Group Meeting*, Brisel, 2011.

⁵ Ovde je naglasak na visokoškolskim/istraživačkim, kao i (u daljem tekstu) javnim bibliotekama u razvijenim zemljama.

- često imaju pristup razvijenoj tehnološkoj infrastrukturi i veliko iskustvo u licenciranju elektronskih proizvoda;
- imaju specifične zahteve u pogledu korišćenja sadržaja, kao što su elektronske priručne biblioteke i skripte;
- daju visok prioritet međubibliotečkoj pozajmici;
- obično vrše nabavku preko konzorcijuma, nacionalnog ili, čak, međunarodnog;
- imaju mogućnost izbora alternativnih pristupa razvoju kolekcija, kao što su podržavanje otvorenog pristupa časopisima i unapređivanje *Creative Commons* licenciranja;
- imaju manji broj korisnika.

Nasuprot tome, javne biblioteke:

- uslužuju korisnike čiji prioritet predstavljaju prodajni naslovi koji se mogu preuzeti, beletristika i dokumentarna proza (istovremeno, često obezbeđuju korišćenje časopisa, novina i sadržine stručnih monografija koje se preuzimaju);
- stavljaju jači naglasak na nabavku novoobjavljenih naslova;
- često imaju pristup slaboj tehnološkoj infrastrukturi;
- korisnicima mogu da pozajmljuju elektronske čitače koji imaju „unapred učitanu“ elektronsku knjigu.

Biblioteke tvrde da dostupnost štampanih i digitalnih knjiga u njihovim kolekcijama predstavlja veliku prednost za izdavače i autore, jer ih čini uočljivijim i na taj način povećava prodaju, omogućavajući pristup radovima dugo nakon što je njihov maloprodajni vek završen. Dugoročni pristup neštampanim naslovima može da donese prihode za autore u zemljama Evropske unije, Australije i Kanade, kroz Pravo na naknadu za javnu pozajmicu (*Public Lending Right* – PLR). Dok je nejasno kako će PLR programi tretirati elektronske knjige, ako ih uopšte bude tretiralo, dostupnost knjiga u bibliotekama, bez obzira na njihov oblik, važan je aspekt u promovisanju autora i određenih radova. Takođe treba napomenuti da dostupnost elektronskih knjiga u bibliotekama može biti i preventiva pirateriji, jer će čitaoci koji ne mogu ili neće da plate za elektronsku knjigu možda radije preuzeti digitalnu datoteku od pouzdanog posrednika kao što je biblioteka.

Dok se izdavači najverovatnije pronalaze u ranije navedenoj Šackinovoj tvrdnji da pregovori o dostupnosti elektronskih knjiga ne uključuju moralne, već komercijalne odluke, biblioteke nastavljaju da traže dozvolu i legitimna rešenja kako bi se suočile sa principima koji su temelj razvoja njihovih kolekcija duže od jednog veka. Trenutno je glavna prepreka odbijanje većine od „velikih šest“ komercijalnih izdavača da bibliotekama prodaju elektronske knjige.⁶ Međutim, treba napomenuti da

---

⁶ „Velikih šest“ čine *Random House, Harper Collins, Penguin, Simon&Schuster, Hachete Book Group, Macmillan and Penguin*. *Harper Collins* prodaje elektronske knjige bibliotekama koje mogu da budu pozajmljene samo 26 puta pre nego što ih ponovo treba kupiti, a *Random House* je značajno povećao svoje cene za biblioteke zbog „velike vrednosti koju ima beskonačna pozajmica i simultane dostupnosti naših naslova“ (videti fusnotu 8).

mного manji komercijalni, kao i naučni izdavači, bibliotečko tržište vide kao nezamenljivu komponentu svog poslovnog modela u oblasti elektronskih knjiga. Nakratko je, čak, izgledalo da postoji bar jedan zagovornik bibliotečkog tržišta elektronskih knjiga među „velikih šest“: izvršna direktorka *Random House*-a, Rut Libman (*Rut Liebmann*), izjavila je da se „knjiga u biblioteci ne takmiči sa prodajom. Knjiga u biblioteci jeste prodaja.“ Ona je, takođe, istakla da biblioteke mogu da se porede sa nezavisnim knjižarama po poslovanju na procenat, s tim što „nikada ne vraćaju viškove.“⁷ Potvrđujući njen stav, *Random House* je, u martu 2012, podigao cenu prodaje elektronskih knjiga bibliotekama za 300%.⁸

Elektronske knjige

Česta je zabuna oko toga šta su elektronske knjige i na koji način se dostavljaju čitaocima u bibliotekama.

Jasno je da se smernice politike koje se tiču nabavke i diseminacije elektronskih knjiga odnose samo na radove pod zaštitom autorskih prava. Takođe se pretpostavlja da neki oblici *Creative Commons* licence mogu da umanje ograničenja u vezi sa korišćenjem elektronskih knjiga u bibliotekama. Govoreći o elektronskim knjigama, važno je razlikovati formate koji su komercijalno dostupni od onih u kolekcijama javnih biblioteka. Preovlađuju dva formata za tekst: EPUB i PDF.⁹ EPUB se javlja kao najbolje rešenje za maloprodaju i upotrebu elektronskih knjiga u bibliotekama, sa izuzetkom knjiga s puno grafičkog sadržaja.

Izdavači tvrde da je PDF jeftiniji za proizvodnju. Neki od njih ograničavaju dostupnost bibliotekama na PDF format. Drugi formati elektronskih knjiga često se pojavljuju prilikom ispunjavanja potreba određenih tržišta, uključujući CBE, koji je razvio *Apabi* za elektronske knjige na kineskom pismu.

Format elektronske knjige je ključni faktor za njeno korišćenje, a samim tim i glavni činilac prilikom odlučivanja biblioteke za kupovinu. U razmatranju Iffline politike, različiti formati se moraju uzeti u obzir, ali bi trebalo zapamtiti da, u očima javnosti i mnogih bibliotekara, *elektronska knjiga* predstavlja tekst koji se može preuzeti na ručni uređaj.

---

⁷ Peter Osnos, "Library Wars", *The Atlantic* (December, 2011). Dostupno na: <http://www.theatlantic.com/technology/archive/2011/12/library-wars-amazon-and-publishers-vie-for-control-ofe-book-rentals/249544/#.Tt5zNoHkszY.twitter>.

⁸ Michael Kelly, "Librarians Feel Sticker Shock as Price for Random House Ebooks Rises as Much as 300 Percent", *The Digital Shift* (March 2, 2012). Dostupno na: <http://www.thedigitalshift.com/2012/03/ebooks/librarians-feel-sticker-shock-as-price-for-random-house-ebooksrise-as-much-as-300-percent/>.

⁹ EPUB: skraćena za elektronske publikacije. To je otvoren standard za elektronske knjige, koji je usvojio Međunarodni forum za digitalno izdavaštvo 2007. godine. Dizajniran je da služi kao jedinstvena aplikacija koju mogu da koriste izdavači, kompanije koje se bave konverzijom, distributeri i trgovci na malo, u svim fazama postojanja elektronske knjige. Kako EPUB koristi fleksibilni sadržaj (tekst se prilagođava svom prikazu na uređaju za čitanje), to znači da se prikaz teksta može prilagoditi različitim uređajima. EPUB je sada dostupan u verziji 3, koja je, među ostalim prednostima, bliska DAISY formatu za slabovide i ima ugrađenu podršku za ćirilični alfabet, kao i kinesko pismo. Dostupno na: <http://en.wikipedia.org/wiki/EPUB>.

PDF: *Adobe* je, 1993. godine, dizajnirao PDF (*Portable Document Format*), a 2008, on je postao otvoren standard za format. Orijentisan je ka stranici, pruža fiksiranu sliku i teksta i slike na ekranu uređaja, zbog čega je omiljeni format za knjige sa vizuelnim sadržajem, uključujući i stripove. PDF ne pruža prihvatljivu sliku na ručnom elektronskom čitaču kao što je *Kindle*. Dostupno na: http://En.Wikipedia.org/Wiki/Portable_Document_Format.

Jasno je da na međunarodnom tržištu postoji mnoštvo različitih modela licenciranja za pristup elektronskim knjigama, ali da *OverDrive* dominira na bibliotečkom tržištu knjiga na engleskom jeziku. Na osnovu ovog modela, kada biblioteka potpiše licencu kojom pristupa elektronskoj knjizi, ona istovremeno prihvata i sporazum o validaciji čitaoca, prema kriterijumima koji su definisali *OverDrive* i/ili izdavači. Validaciju može da vrši biblioteka, konzorcijum biblioteka ili distributer, ako je tako ugovoreno, uz određenu nadoknadu. Pristup može da bude stalni, na određeno vreme ili za određeni broj pozajmica. Važno je imati na umu da, kada se pristup jednom ugovori, korisnik biblioteke preuzima fajl elektronske knjige sa servera distributera (ili sa servera izdavača). Datoteka elektronske knjige najčešće nije u posedu biblioteke, što značajno utiče na njenu sposobnost da nastavi ostvarivanje svojih funkcija čuvanja knjiga i međubibliotečke pozajmice. U stvari, nabavljanje elektronskih knjiga „unedogled“, preko distributera kao što je *OverDrive*, omogućava pristup samo dok biblioteka održava vezu sa distributerom ili dok distributer postoji.

Ima primera da su biblioteke kupile elektronske knjige kao digitalne datoteke koje su prosledene biblioteci ili bibliotečkom konzorcijumu, a moguće su i operacije kao što je učitavanje rezervne kopije i prenošenje sadržaja na različite platforme radi očuvanja. Ovakve transakcije su uglavnom ograničene na istraživačke/visokoškolske biblioteke ili na njihove konzorcijume, i obično su za striming PDF, a ne EPUB datoteke, koje se mogu preuzeti na ručni uređaj ili računar.

Pravni kontekst elektronske pozajmice

Cirkulacija materijalnih objekata u bibliotekama (knjiga, DVD-ova, CD-ova itd.) omogućena je pravnim konceptom „iscrpljenja“, koji se ponekad naziva principom prve prodaje. To znači da nosilac prava (obično izdavač koji je od autora primio delegirano pravo na distribuciju) izgubi određena prava prvom prodajom knjige. Ova, „izgubljena“ prava, koja se odnose na knjigu kao materijalnu stvar, uključuju i pravo na kontrolu svake naredne pozajmice ili na preprodaju artikla. Neka druga prava koja se odnose na sadržinu knjiga, kao što je pravo na reprodukciju, važe i nakon prve prodaje.

Koncept „iscrpljenja“, koji važi za štampana izdanja, prestaje da se primenjuje pošto je elektronska knjiga kupljena; to utiče na zakonsko pravo biblioteka da kontinuirano vrše pozajmljivanje knjige, bez odobrenja nosioca prava. Radi omogućavanja elektronske pozajmice, biblioteke sada tragaju za rešenjima putem licenciranja: na primer, kroz sporazume sa izdavačima o pravilima i uslovima licenciranja, koji bi im omogućili da svojim korisnicima učine dostupnim radove koje je biblioteka sama izabrala, objavljene u elektronskom obliku.

Dok ove rasprave traju i dok biblioteke učestvuju u različitim sporazumima o licenciranju za elektronske knjige, Stalni komitet za autorsko i srodna prava Svetske organizacije za intelektualnu svojinu (*World Intellectual Property Organization*) započeo je, u novembru 2011. godine, formalne pregovore o predlogu Sporazuma o ograničenjima i izuzecima za biblioteke i arhive (TLIB)¹⁰. Brojne klauzule Sporazuma o ograničenjima i izuzecima za biblioteke i arhive, ukoliko se uvrste u neki međunarodni sporazum Svetske organizacije za intelektualnu svojinu, imaju potencijal da utiču na sporazume o licencama za elektronske knjige.

Detaljniju pravnu analizu elektronske pozajmice priredio je član radne grupe Harald von Hielmkrona (*Harald von Hielmkrona*) i ona je dodata ovom izveštaju (*Aneks A*).

---

¹⁰ Dostupno na: <http://www.ifla.org/en/node/5856>.

Očuvanje osnovnih bibliotečkih principa u elektronskoj pozajmici

Kao što je rečeno, bibliotekari se bore da pronađu načine da održe osnovne principe, poput slobodnog pristupa informacijama za sve, u okruženju ograničenog pristupa elektronskim knjigama i zahteva nametnutih licencama za elektronske knjige. Ključni izazov sa kojim se biblioteke suočavaju u omogućavanju pristupa elektronskim knjigama je postizanje takvih sporazuma o licenciranju koji će izdavače i autore ubediti da dostupnost njihovih radova u bibliotekama podupire, a ne potkopava aktuelni poslovni model, istovremeno dopuštajući bibliotekama da nastave ispunjavanje svojih osnovnih funkcija, uključujući:

- očuvanje radova za buduće generacije;
- pozajmicu radova korisnicima biblioteke;
- ovlašćeno kopiranje delova radova (poštenu upotrebu);
- međubibliotečku pozajmicu;
- omogućavanje alternativnih formata za slabovide.

Koliki će značaj imati ova prava u zaključivanju ugovora zavisiće od tipa biblioteke. Svaka od navedenih osnovnih funkcija biblioteke predstavlja posebnu brigu za izdavače, jer bez definisanja pravila i uslova licenciranja može doći do toga da izdavači uskrate bibliotečkim kolekcijama dostupnost određenih naslova ili čitavog niza naslova.

Čuvanje

Neophodnost očuvanja naše pisane kulture teško je dovesti u pitanje i to za mnoge izdavače neće biti sporno. Stoga će, možda, biti osetljiva pitanja kao što su pravljenje rezervnih kopija, obavezni primerak i zaobilazanje tehničkih mera zaštite (TPM), posebno ako će kopija dela biti komercijalno dostupna po razumnoj ceni i u prihvatljivom formatu. Naučne/visokoškolske biblioteke će staviti naglasak na dugoročno čuvanje, dok će se javne biblioteke radije fokusirati na pozajmicu novoizdatih elektronskih knjiga, nego na višedecenijsko čuvanje.

Elektronska pozajmica

Najčešće ograničenje u pozajmici elektronskih knjiga je da se pristup naslovu dozvoljava jednom po jednom korisniku (*OverDrive model*). Dok korisnici ne razumeju razloge ovakvog ograničenja, koje ih obeshrabruje, za vlasnike prava postoji logika: neograničeno bibliotečko snabdevanje elektronskim knjigama bilo bi štetno po njihove prihode, sve dok je knjiga komercijalno dostupna i dok je pojedinci kupuju. Teže je opravdati ovaj argument kada prodaja opadne. Nekoliko izdavača i distributera eksperimentiša sa drugim modelima, uključujući simbolična plaćanja po pojedinačnoj pozajmici, unapred određen broj pozajmica po naslovu i otkazivanje distribucije na bibliotečko tržište (embargo). Kako se broj naslova dostupnih elektronskih knjiga povećava, kao i broj prodavaca koji snabdevaju biblioteke, biblioteke bi trebalo da mogu da pregovaraju o različitim uslovima i pravilima oko elektronskih knjiga, bilo da ih nabavljaju pojedinačno ili u zbirnim kolekcijama.

S obzirom da pozajmica elektronskih knjiga nije uslovljena geografskom udaljenošću, izdavači su

insistirali da biblioteke tačno definišu ko su njihovi korisnici. Po pravilu u licenciranju za javne biblioteke, pozajmica elektronskih knjiga se ograničava na korisnike koji su rezidenti, vlasnici nekretnina ili poslova u zajednici ili studenti upisani u obrazovnu ustanovu koja se nalazi u zajednici. Uobičajeni korisnici školskih i istraživačkih biblioteka su studenti, nastavnici ili osoblje tih institucija. Pristup knjigama koje se preuzimaju može se razmotriti za svakog ko je prisutan u zgradi.

Ovlašćeno kopiranje dela rada

Biblioteke i njihovi korisnici imaju zakonska prava da kopiraju delove rada za potrebe poput istraživačkog rada ili u privatne svrhe. S obzirom da je većina elektronskih knjiga pod zaštitom Tehničkih mera zaštite, koje mogu da ograniče bilo kakvo kopiranje, licenca o dostupnosti elektronskih knjiga trebalo bi da omogući kopiranje dogovorenog dela teksta.

Međubibliotečka pozajmica

Izdavači su istakli svoju zabrinutost zbog činjenice da ukoliko biblioteci prodaju jednu kopiju dela, ona momentalno može da bude dostupna, u savršenim kopijama, korisnicima širom sveta. Bibliotekari razumeju društveni značaj pristupanja pojedincima radu koji im je potreban, za formalno ili neformalno istraživanje, kada taj rad nije dostupan u njihovoj lokalnoj biblioteci. Pravo na međubibliotečku pozajmicu elektronskih knjiga podrazumeva i pregovaranje o uslovima licence i potrebnim tehničkim mogućnostima biblioteke.

Alternativni formati za slabovide

Uprkos tome što, kada govorimo o uslugama za slabovide korisnike, „digitalno“ ne znači automatski i „pristupačno“, jasno je da je dostupnost digitalnih radova ovim korisnicima znatno poboljšana. Međutim, zabrane reformatiranja digitalnih tekstova, koje postavljaju izdavači, onemogućavaju slabovidim korisnicima pristup tekstu. Primer bi bio zabrana reprodukcije teksta putem softvera za čitanje. Biblioteke će morati da, sebi i svojim slabovidim korisnicima, obezbede mogućnost pristupa sadržaju, bez obzira na postojeća zakonska prava. Nemogućnost da se to učini stavlja biblioteke i izdavače/distributere u poziciju da dovedu u pitanje ostvarivanje osnovnih ljudskih prava. U odsustvu zakonskih rešenja, vodimo se moralnim imperativom o jednakosti pristupa.

Naredni koraci

Dok Ifla razmatra razvoj smernica o korišćenju elektronskih knjiga u bibliotekama, relevantni tehnološki i poslovni modeli ubrzano se menjaju. Kakva god politika bude usvojena, ona treba da bude jasna. Razgovori između bibliotečkih asocijacija i izdavača istovremeno se odvijaju u više zemalja i određeni oblik konsenzusa o uslovima licenciranja za elektronske knjige pojaviće se u okvirima različitih zakonodavstava. Ifla može igrati ulogu u konsolidaciji i pružanju informacija o postizanju bezbednog pristupa elektronskim knjigama u bibliotekama. Jasno je da je potrebno više istraživanja i dijaloga u očuvanju osnovnih bibliotečkih principa u digitalnom bibliotečkom okruženju, naročito za

komercijalne elektronske knjige koje se mogu preuzeti.

Shodno tome, za međunarodni model uključivanja elektronskih knjiga u bibliotečke kolekcije biće potrebno vreme, naročito u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju. Potrebno je da radimo na pouzdanim odnosima koji vekovima postoje između izdavača i biblioteka. Otvoren i konstruktivan dijalog zainteresovanih strana od suštinskog je značaja za napredak u obezbeđivanju globalne dostupnosti elektronskih knjiga u bibliotekama. Ukoliko, međutim, digitalni sadržaj bude izuzet iz bibliotečkih kolekcija, to može imati negativne društvene posledice. Svi bi, u tom slučaju, bili na gubitku: autori, izdavači, biblioteke i, ponajviše, korisnici. Biblioteke moraju biti spremne da skrenu pažnju javnosti na problem i da se snažnije bore za očuvanje svoje uloge u obezbeđivanju javnog pristupa informacijama.

Očigledna je potreba da se u bibliotečkoj zajednici podigne svest o problemima sa dostupnošću elektronskih knjiga posredstvom bibliotečkih kolekcija. Brojni su primeri da biblioteke sklapaju ugovore o licencama za digitalni sadržaj, a da ne razumeju pravila i uslove licenciranja; neke čak ne pročitaju ni sadržinu licence. Bibliotečke asocijacije, uključujući Iflu, moraju se usredsrediti na kontinuirano obrazovanje o licenciranju, kao i na pravna pitanja u vezi sa elektronskim knjigama u bibliotečkim kolekcijama. Bez obzira na njihov dogovor, svako rešenje koje obezbeđuje širok pristup elektronskim knjigama u bibliotekama, mora da bude prihvatljivo i za korisnike. Bez njihovog angažovanja i podrške u procesu korišćenja elektronskih knjiga, rezultat neće biti održiv.

Aneks A: Elektronska pozajmica – detaljna analiza

Pravni koncepti

Pravno gledano, elektronska pozajmica nije isto što i pozajmica. Osnovni pravni koncepti izvedeni su iz članova 6 i 8 WIPO (*World Intellectual Property Organization* – Svetska organizacija za intelektualnu svojinu) Ugovora o autorskom pravu (WCT – *WIPO Copyright Treaty*), koji je usvojen u Ženevi, 20. decembra 1996. godine.

Član 6: Pravo distribucije

- (1) Autori književnih i umetničkih dela imaju isključivo pravo da daju dozvolu da originali i kopije njihovih dela postanu dostupni javnosti, putem prodaje ili drugog prenosa prava svojine.
- (2) Ništa u ovom ugovoru neće uticati na slobodu ugovornih strana da odrede uslove pod kojima se iscrpljenje prava iz stava (1) primenjuje posle prve prodaje ili drugog prenosa prava svojine, na originalu ili kopiji dela, sa dozvolom autora.

Član 8: Pravo na saopštavanje javnosti

Bez uticaja na odredbe članova 11 (1) (ii), 11bis (1) (i) i (ii), 11ter (1) (ii), 14 (1) (ii) i 14bis (1) Bernske konvencije, autori književnih i umetničkih dela imaju isključivo pravo da dozvole bilo kakvo saopštavanje javnosti svojih dela, žičnim ili bežičnim putem, uključujući i takvo činjenje dostupnim javnosti njihovih dela koje se vrši na takav način da pripadnici javnosti mogu da pristupe tim delima sa

mesta i u vreme koje individualno odaberu.

Pozajmica

U okviru sistema pravne zaštite autorskog prava, pozajmica čini podgrupu u okviru kategorije *Distribucija*. Samo materijalne stvari mogu biti distribuirane.

Pozajmicu možemo definisati kao „činjenje materijalne stvari dostupnom za upotrebu u ograničenom vremenskom periodu, koja nije za ostvarivanje posredne ili neposredne imovinske ili komercijalne koristi.“ Za razliku od pozajmice, *iznajmljivanje* je „činjenje materijalne stvari dostupnom za upotrebu u ograničenom vremenskom periodu, radi ostvarivanja posredne ili neposredne imovinske ili komercijalne koristi.“

Autor dela ima isključivo pravo da odobri javnu dostupnost originala ili kopija svog dela putem prodaje ili drugog prenosa vlasništva.

Ovo pravo je obično iscrpljeno (unutar definisane teritorije) nakon prve prodaje ili drugog prenosa vlasništva nad originalom ili kopijom dela sa odobrenjem autora.

Zbog toga što je pravo na distribuciju iscrpljeno, ko god da je kupio delo, na primer knjigu, može dalje da ga distribuira, na primer, nekom pozajmi. Pozajmica nije izuzetak od prava na distribuciju. Za takvim izuzetkom nema potrebe.

Iscrpljenje autorovog prava na distribuciju čini pravni osnov bibliotečke pozajmice. Ovo je opšte pravilo, izvedeno iz WIPO Ugovora o autorskom pravu.¹¹

Elektronska pozajmica

U okviru sistema pravne zaštite autorskog prava, elektronska pozajmica čini podgrupu u okviru kategorije *Saopštavanje javnosti ili činjenje dostupnim javnosti*.

Preciznije, *saopštavanje javnosti* znači odluku pošiljaoca da se saopštavanje odigra. To je obično slučaj kod javnog emitovanja.

Činjenje dostupnim javnosti primenjuje se kada dobavljač unese rad u bazu podataka i korisnicima pruži mogućnost pristupa bazi, samim tim i radovima, sa mesta i u vreme koje oni odaberu.

Autor (i ostali nosioci prava) imaju isključivo pravo da drugome zabrane ili dozvole javno saopštavanje dela, uključujući činjenje dela dostupnim javnosti žičnim ili bežičnim putem, na način koji pojedincu omogućuje individualni pristup delu, sa mesta i u vreme koje on odabere.

Elektronsku pozajmicu možemo definisati kao „činjenje digitalne sadržine dostupnom za upotrebu u

---

¹¹ Evropska unija je 1992. godine izdala Direktivu o iznajmljivanju i pozajmici (92/100/EEC), pružajući autorima (i ostalim nosiocima prava) isključivo pravo da odobravaju ili zabranjuju pozajmicu ili iznajmljivanje svojih dela. Međutim, države članice mogu derogirati ovo ekskluzivno pravo u cilju zaštite javne pozajmice, pod uslovom da makar autori imaju pravo na naknadu. Posledica ovoga je da je autorovo „pravo pozajmice“, u stvarnosti, pravo na naknadu za javnu pozajmicu koju čine biblioteke.

ograničenom vremenskom periodu, koja nije za ostvarivanje posredne ili neposredne imovinske ili komercijalnu koristi.“

U praksi, elektronska pozajmica se obavlja:

- davanjem korisniku pristupa delu na određeni vremenski period, nakon kojeg se pristup onemogućava, ili
- dopuštanjem preuzimanja samouništavajuće verzije dela na kompjuter ili uređaj za čitanje, tako da se dokument sâm uništi nakon tačno utvrđenog perioda.

Za razliku od pozajmice, koja predstavlja jedan vid distribucije, elektronska pozajmica je onlajn servis i ne može da bude predmet iscrpljenja nakon prvog saopštavanja dela ili nakon njegovog činjenja dostupnim javnosti. Zato, bilo kakvo saopštavanje ili činjenje dostupnim javnosti zahteva odobrenje autora (ili drugih nosilaca prava). Ovo se primenjuje i na materijalne kopije dela koje je napravio korisnik (na primer, kada preuzme delo na uređaj za čitanje).

Neophodnost dobijanja odobrenja od autora (ili drugih nosilaca prava) može se izbeći samo u izuzetnim slučajevima, u kojima se ne primenjuje Pravo javnog saopštavanja. Ipak, svi izuzeci moraju proći Trostepeni test, član 10. WIPO Ugovora o autorskom pravu koji glasi:

„Ugovorne strane mogu, u svojim nacionalnim zakonodavstvima, da predvide ograničenja ili izuzetke od prava priznatih autorima književnih i umetničkih dela na osnovu ovog ugovora:

- 1) u određenim posebnim slučajevima,
- 2) u slučajevima koji nisu u suprotnosti sa uobičajenim iskorišćavanjem dela i
- 3) kada neosnovano ne nanose štetu zakonitim interesima autora.“

Elektronska pozajmica je izuzetak; kako bi bila inkorporirana u nacionalno zakonodavstvo, ona bi morala da prođe ovaj test. To znači da elektronska pozajmica mora biti ograničena na „određene posebne slučajeve koji nisu u suprotnosti...“

Ovakva ograničenja neće rešiti glavni problem s kojim se biblioteke suočavaju povodom elektronskog izdavaštva i pozajmice, i zakonske odredbe koje elektronsku pozajmicu ograničavaju na ovaj način biće beskorisne – izuzev u određenim, posebnim slučajevima.

To znači da će glavni zadatak biblioteka u vezi sa elektronskom pozajmicom biti sklapanje ugovora o licenci sa autorom (ili drugim nosiocima prava).

Posledice

Najvažnije posledice pravnih razlika između pozajmice i elektronske pozajmice su sledeće:

1. s obzirom na iscrpljenje prava distribucije odmah nakon prve prodaje, biblioteka može kupovati objavljena dela, na primer, knjige, u knjižarama i koristiti kopije tih dela za pozajmicu; autori (ili drugi nosioci prava) ne mogu bibliotekama osporiti to pravo; iz toga proizilazi da biblioteka, u skladu sa svojom nabavnom politikom, odlučuje koje knjige će kupovati i koristiti u pozajmici;

2. pošto je elektronska pozajmica servis, pa se koncept iscrpljenja prava na distribuciju ne primenjuje, biblioteka može dobiti digitalnu sadržinu, elektronsku knjigu ili časopis jedino putem sklapanja ugovora o licenci sa autorom (ili drugim nosiocem prava); vlasnici prava sami odlučuju da li žele da sklope ugovor i da na taj način dopuste pristup delu, kao i o uslovima pristupa; rezultat je da nabavnu politiku biblioteka vode izdavači.

Potpuno je neprihvatljivo da o nabavnoj politici biblioteka odlučuju izdavači; na bibliotekama je da nađu rešenje za ovaj problem.

Radi omogućavanja elektronske pozajmice, potrebna su nam rešenja kroz licenciranje: na primer, preko sporazuma sa izdavačkim organizacijama o standardizovanim pravilima licenciranja, koji bi bibliotekama omogućili da, u skladu sa sopstvenom nabavnom politikom, svojim korisnicima, pod razumnim i pravičnim uslovima, učine dostupnim dela objavljena u elektronskom formatu.

Radi očuvanja kulturne baštine, potrebna nam je pravna podrška da sakupljamo, čuvamo i učinimo dostupnim sva dela objavljena u elektronskom formatu. Rad na ovome već je započet, predstavljanjem predloga TLIB (*Treaty Proposal on Limitations and Exceptions for Libraries and Archives* – Sporazuma o ograničenjima i izuzecima za biblioteke i arhive) Svetskoj organizaciji za intelektualnu svojinu.

Harald von Hielmkron
ekspert Komiteta za autorsko i srodna prava
predsedavajući EBLIDA Ekspertske grupe za pravo informisanja

*Prevela s engleskog
Jelena Marković*